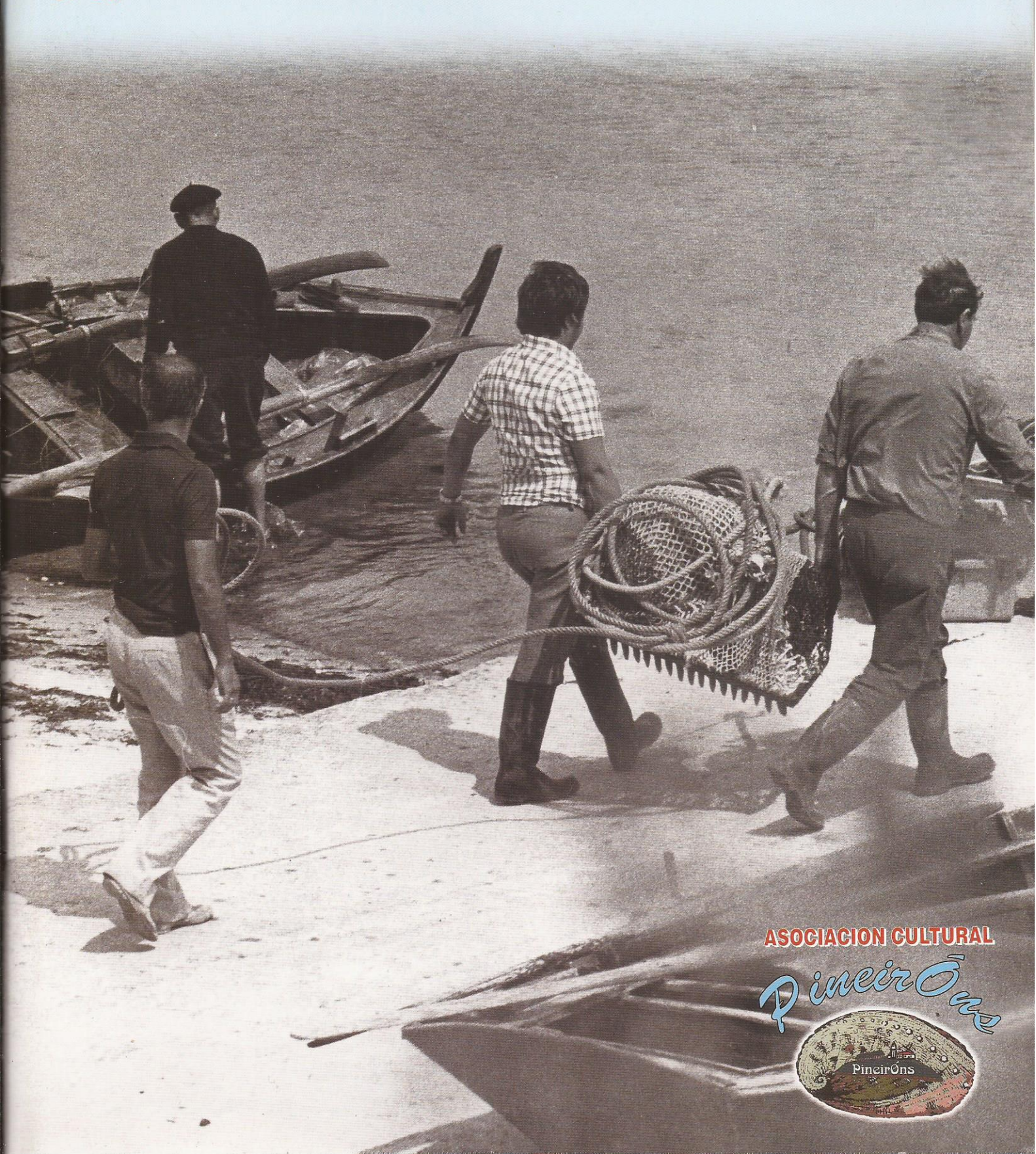

A UNIOS

Nº 20

MAIO 2015

ASOCIACION CULTURAL

Pineiróns

OS VALORES ETNOGRÁFICOS DENTRO DO PROGRAMA DE USO PÚBLICO DO PARQUE NACIONAL MARÍTIMO TERRESTRE DAS ILLAS ATLÁNTICAS DE GALICIA

Por: Guías do Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia

Os espazos naturais e os seus valores culturais

Na segunda metade do século XIX empezaron a crearse os primeiros espazos naturais protexidos cunha concepción similar á que temos hoxe en día destas áreas, aínda que máis motivados naquela época polos aspectos estéticos dos mesmos e pola súa utilidade como lugar de lecer da poboación que por outros criterios máis científicos e de protección de ecosistemas que na actualidade xogan un papel importante na declaración de espazos protexidos. En todo caso xa nese momento as áreas protexidas nacen como reacción fronte a un modelo de desenvolvemento que deixaba cada vez menos espazos intocados e menos natureza virxe e como necesidade de preservar aqueles espazos aínda “verdes”, cun grao aceptable de conservación e de naturalidade.

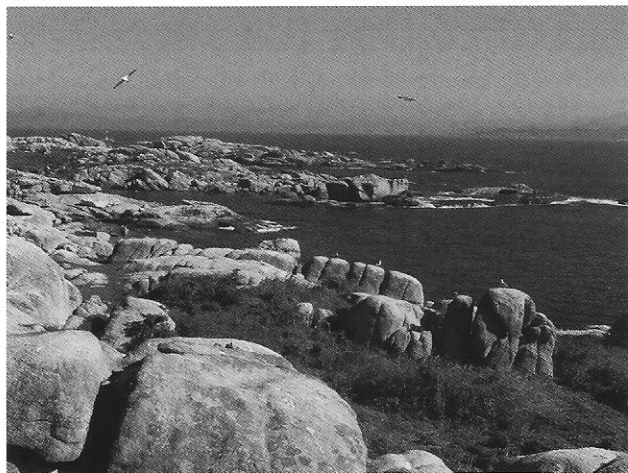
A pesar desta pretensión, a realidade é que resulta extremadamente difícil atopar lugares que estean na actualidade e que estiveran ao longo da historia completamente libres da acción antrópica, sobre todo se nos referimos a contextos como o europeo onde o territorio ten sido profundamente transformado durante séculos ou milleiros de anos. Unha acción antrópica que non só (ou non sempre) destruíu ou deteriorou ecosistemas, senón que tamén soubo nalgúns zonas empregar os recursos naturais de formas sostibles, modificando as paisaxes orixinais nunha co-evolución do ser humano e a natureza para dar lugar a espazos de gran valor tanto dende un punto de vista estético como dende a biodiversidade que acollen. Unha acción antrópica que tamén deixou as súas pegadas nos espazos naturais en forma de cultura no senso máis amplo da palabra: en edificacións adaptadas e integradas na contorna que os seus poboadores empregaron ou aínda empregan; nos

coñecementos que se atopan detrás dos modos de vida tradicionais adaptados ás condicións do medio e aos recursos dispoñibles; en lendas, mitos e cantigas que se relacionan co lugar no que foron creados e a súa historia... feitos culturais e polo tanto humanos, pero que contribúen a darlle valor e forman parte indisoluble deses espazos naturais, protexidos ou non, nos que se atopan.

Tendo en conta isto, parecería claro que cando se declara un espazo natural protexido e se recoñecen os seus valores, non só deberían tomarse en consideración os naturais senón tamén os culturais e en concreto os etnográficos, xa que forman parte do lugar e da súa historia, da paisaxe que vemos e da súa evolución, axudándonos a entender por que o lugar chegou a ser como é. A propia definición legal de Parque Nacional especifica que estes son espazos naturais de alto valor ecolóxico e cultural. Polo tanto, os valores etnográficos deberían incorporarse tamén nos criterios de xestión, como elementos do pasado a coñecer e a conservar, mais tamén como elementos ás veces imprescindibles para lograr a conservación de elementos como a biodiversidade e a paisaxe. Incluso nos casos nos que os modos de vida tradicionais poidan entrar en conflito coa conservación dos valores naturais do espazo,

e aínda con máis razón, a xestión do espazo protexido debe telos en conta, non para eliminalos senón para regulalos e buscar a súa integración, asegurando así a conservación tanto dos valores naturais como destoutros valores que se revelan esenciais pero que habitualmente non se recoñecen máis que como secundarios.

O uso público dun espazo protexido defínese como o conxunto de programas, servizos, actividades e equipamentos que a administración do espazo debe prover, independentemente de quen os xestione, para achegar aos visitantes os valores naturais e culturais do lugar de forma ordenada e segura e garantindo a conservación, a comprensión e o aprecio por eses valores a través da información, a educación e a interpretación. Así, a propia definición de uso público establece que non só se debe ter en conta a parte natural senón tamén a cultural, pensando na divulgación e tamén na conservación. Ademais, a historia e costumes das poboacións dos espazos resultan un dos aspectos máis relevantes para o público, que a través do seu coñecemento pode aprecialos e sentirse chamado a implicarse dun xeito activo na protección das illas e os seus valores.

A creación dos primeiros espazos protexidos buscaba a conservación de lugares cun alto grao de naturalidade, libres da acción do ser humano.

Os valores etnográficos no Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia

Para todos aqueles que coñecen a realidade do Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia e incluso para aqueles que visitan as illas por primeira vez, esta importancia dos valores etnográficos e culturais faise obvia. Todos os arquipélagos do Parque Nacional estiveron habitados polo menos ata o século XX, e as súas poboacións contribuíron a facer das illas o lugar que hoxe coñecemos e conservamos. Entre os elementos que máis atraen a atención dos visitantes nas illas atópanse non só os puramente naturais, senón tamén outros como as construcións que foron quedando nas illas como testemuña das diversas épocas e dos sucesos históricos acontecidos, a paisaxe natural pero que sobre todo en illas como Ons ou Cortegada amosa claramente os sinais do seu modelado tamén polas persoas que viviron alí, as lendas e historias asociadas a distintos lugares das illas, a riqueza de topónimos... e por suposto a existencia na actualidade dunha pequena poboación estable na illa de Ons, cunha cultura tradicional aínda viva e moi marcada, tanto no seu desenvolvemento como na súa supervivencia, polas condicións de vida e o illamento que impuxo o mar.

As estratexias e as actividades de uso público planificadas e realizadas dende o Parque Nacional, como non podía ser doutra maneira, teñen en conta esta realidade no seu ámbito de actividade e inclúen os elementos culturais e etnográficos dentro dos valores a divulgar para lograr un maior coñecemento e aprecio dos mesmos, incluíndoos nos contidos tratados nas rutas, folletos e outros materiais e actividades do Parque. Tamén ao longo dos anos tense procedido á rehabilitación ou consolidación de distintas edificacións e estruturas para incluílos nas rutas e nas actividades do Parque Nacional e así posibilitar ou mellorar o seu uso e coñecemento por todos os visitantes.

Cando o Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia foi declarado no ano 2002, os primeiros esforzos en canto a materiais e actividades de uso público centráronse en contidos de tipo máis xeral, por considerarse nese momento da historia do espazo protexido os máis básicos e necesarios para divulgar os valores do Parque Nacional e a súa importancia entre a poboación e os visitantes que querían achegarse a coñecer dunha forma xeral ás illas e os seus elementos de interese. Así os elementos etnográficos e

culturais aparecían incorporados nestes materiais e actividades de temática xeral, pero dunha forma algo secundaria ou conxuntamente co resto de temas. Tentábase que os visitantes, tras realizar unha ruta ou ler un folleto puidesen ter unha idea máis ou menos global das illas, cos seus ecosistemas principais, as especies de flora e fauna máis representativas, a súa historia, etc. Por exemplo as rutas guiadas que se comezaron a facer en Cíes e Ons neste período, ou a ruta autoguiada pola illa de Cortegada, tratan polo menos nalgunha das paradas sobre a historia das illas, a arquitectura tradicional ou os coñecementos populares, ao tempo que nestas mesmas rutas trátanse tamén contidos sobre flora, fauna ou ecosistemas.

Co paso do tempo a tendencia natural, apoiada neste caso polas demandas dos visitantes, foi ir ideando e realizando actividades, materiais e incluso equipamentos centrados nunha temática concreta, que á vez que complementan os contidos xerais, permiten profundar noutros aspectos que poden resultar de interese para os visitantes. Para a elección dos diferentes temas tense en conta as suxestións reflectidas nas enquisas de opinión que o equipo de UP fai de xeito periódico. Neste proceso de diversificación temática, foron aparecendo materiais e actividades enfocados por exemplo cara ao medio mariño e a súa riqueza, un dos valores principais pero máis descoñecidos do Parque Nacional, un espazo no que moitas veces esquecemos que o mar representa nada menos que o 86% da superficie protexida. Tamén, debido ás propias características e á realidade das illas das que xa falamos e ás repetidas demandas dos visitantes sobre todo na illa de Ons onde esa realidade é máis visible, deseñáronse novos proxectos de uso público nas que os elementos etnográficos e culturais pasaron a ocupar un lugar central.

Inclusión de elementos etnográficos nas actividades de uso público do Parque Nacional

Algúns exemplos representativos desta inclusión da etnografía dentro das actividades de uso público do Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia son os seguintes:

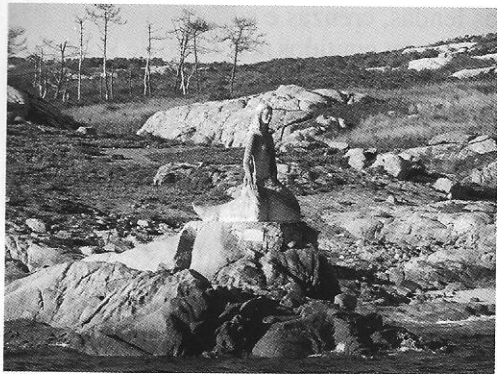
- **Folleto *As illas Atlánticas no tempo. Unha historia e unha cultura ligadas ao mar*.** Este folleto foi o primeiro material no que a temática etnográfica e neste caso tamén histórica ocupaba un lugar principal. Editouse no ano 2005, xunto con outro folleto centrado no medio mariño do Parque Nacional. Recolle a evolución histórica dos catro arquipélagos ademais de información sobre as artes de pesca, as embarcacións tradicionais empregadas nas illas, os faros e os naufraxios

A coexistencia de valores culturais e naturais é unha realidade evidente nas Illas Atlánticas que se reflicte nas actividades de uso público do Parque Nacional

acontecidos nestas augas, a arquitectura tradicional e a riqueza de crenzas e lendas. Os veciños de Ons e o seu testemuño sobre a vida na illa e as actividades tradicionais teñen tamén o seu lugar destacado neste folleto.

- **Itinerario autoguiado pola illa de Sálvora.** A ruta do Faro, unha das dúas rutas habilitadas para o uso público en Sálvora e a única que é posible realizar sen ir acompañado dun guía autorizado, está equipada con paneis interpretativos nos que baixo o título *Un paseo de lenda por Sálvora*, a serea de Sálvora, o home de Sagres ou as heroínas do Santa Isabel convértense nos nosos compañeiros nesta pequena andaina e van contándonos as lendas e historias sobre a illa de Sálvora e as realidades que se agochan detrás delas. A través deles poderemos descubrir non só o rico conxunto de lendas existente na illa, senón tamén as súas paisaxes, a riqueza do seu mar ou a historia do naufraxio do Santa Isabel.

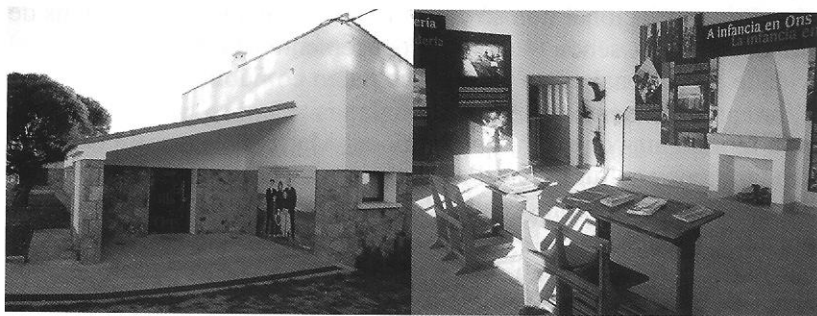

A serea de Sálvora e outras lendas acompañannos na ruta do Faro.

- **Ruta guiada Un pobo no mar.** Dentro das rutas ofrecidas aos visitantes nos distintos arquipélagos, os contidos de carácter etnográfico trátanse en varias delas de forma que inclúen polo menos nalgunha das paradas explicacións sobre os modos de vida tradicionais e a cultura desenvolvida polas súas poboacións. Ademais en Ons deseñouse unha ruta guiada, *Un pobo no mar*, na que se tratan especificamente estes temas. Nas distintas paradas vaise falando de distintos aspectos como os recursos empregados para a alimentación e como base da economía das familias, da distribución e forma das casas, das particularidades do réxime de propiedade na illa, do mundo das crenzas e supersticións ou da medicina popular, para entender como o illamento converteu a vida cotiá en Ons en algo que na actualidade é sen dúbida un valor a conservar e divulgar.

- **Itinerario autoguiado Os nomes da illa.** Dende o pasado verán tamén a illa de Ons conta cun itinerario autoguiado, neste caso a través de postes de sinalización e un folleto que fai referencia ás distintas paradas. Nelas, o topónimo do sitio concreto e a variedade de nomes de lugar existentes serven como reflexo da existencia dunha poboación que dependía fortemente da súa contorna e da identificación e localización dos seus elementos e ao mesmo tempo sérvenos para coñecer o feito que explica o topónimo, feito ás veces relacionado coa historia das xentes que poboaron as illas e noutros casos con aspectos naturais das mesmas.

- **Centro de Visitantes da Illa de Ons.** Este Centro de Visitantes, aberto durante os meses de verán, está situado no barrio do Curro, a 100 metros da caseta de información e do peirao da illa, e ocupa as antigas escolas, dous dos edificios construídos polo Instituto Nacional de Colonización nos anos 60 para dotar de infraestruturas á poboación da illa e que neste caso foron rehabilitadas hai uns anos para acoller o Centro de Visitantes. Nas súas salas podemos coñecer os ecosistemas principais, as paisaxes da illa e a súa historia, pero sobre todo está centrado na etnografía da poboación de Ons, con varias salas (A vida en Ons, A sabedoría popular, Días de festa) nas que se descubre como eran o emprego dos recursos a través da pesca, a agricultura e a gandería, a arquitectura tradicional, as lendas, a vivencia da infancia nas illas, a medicina tradicional, a celebración de festas e as cantigas populares. Fotos antigas das xentes da illa e a súa vida nos anos 60, 70 e 80 acompañan e completan a visita, e pódense tamén escoitar gravacións de persoas da illa cantando ou aprender como se prepara o prato máis famoso da súa gastronomía. Ademais o centro conta cunha sala de audiovisuais que tamén é empregada para diversos actos, presentacións e reunións. Esta exposición soe ser moi valorada por todos os seus visitantes que poden así achegarse a un dos aspectos que máis chama a atención en Ons, a existencia desta pequena poboación estable nunha illa en pleno século XXI.

Centro de Visitantes da Illa de Ons, nas antigas escolas

- **Centro de Visitantes do Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia.** O Centro de Visitantes do Parque está na zona vella de Vigo e permanece aberto durante

todo o ano, polo que é unha boa oportunidade non só para informarse e coñecer máis as illas antes da visita, senón tamén para poder achegarnos a elas a través da súa exposición permanente e das actividades e exposicións temporais que se organizan durante todo o ano, en calquera época, incluídas aquelas nas que habitualmente as condicións meteorolóxicas ou o servizo de barco non permiten a visita física ás illas. Das tres salas da exposición permanente, a terceira é *A mente*

das illas e nela varios libros xigantes ofrecen información sobre a relación do ser humano coas illas ao longo dos séculos ata a actualidade. Hai catro libros dedicados á historia de cada un dos arquipélagos e ás condicións e formas de vida

A sala *A mente das illas* do Centro de Visitantes do Parque Nacional en Vigo está dedicada á relación do ser humano coas illas ao longo da historia.

das súas poboacións. Outro libro recolle fotografías antigas das illas, e os dous libros restantes tratan un deles a pesca a as actividades subacuáticas e o outro o enorme universo das lendas, crenzas e supersticións nadas nestas Illas Atlánticas. A inclusión destes contidos no Centro de Visitantes do Parque Nacional reflicte a gran importancia do elemento etnográfico nas illas e o interese que suscita.

- **Restauración de elementos arquitectónicos de interese etnográfico na illa de Sálvora.** Durante os últimos anos na illa de Sálvora tense realizado a rehabilitación de distintos elementos de interese etnográfico para o seu aproveitamento para uso público e o seu coñecemento por parte de todos. En primeiro lugar fíxose un arranxo e rehabilitación do interior da antiga fábrica de salga, no edificio coñecido como Pazo de Sálvora, que pode ser visitada polos grupos que realizan rutas nas illas. Ademais este último ano procedeuse á rehabilitación dun conxunto de hórreos situados por detrás da aldea e ao acondicionamento da súa contorna e do camiño de acceso aos mesmos, para completar a ruta da Aldea, unha das dúas rutas que é posible realizar en Sálvora, e posibilitar así un mellor coñecemento e comprensión de como era a vida

nesta illa na fronteira co océano Atlántico. Por último procedeuse á consolidación das casas e construcións da aldea para deter o deterioro que sufrían dende que deixaron de estar habitadas debido aos procesos naturais e para mellorar a seguridade dos visitantes que realizan esa mesma ruta.

Hórreos en Sálvora, antes e despois da restauración

- **Restauración de casas na illa de Cortegada.** Tamén estes últimos anos rehabilitáronse dúas casas en Cortegada situadas a carón do peirao de embarque, que aínda que non se atopan abertas para o público xeral, grazas a esta restauración poden ser apreciadas en maior medida que anteriormente, ademais de garantir a súa mellor conservación para o futuro.
- **Inclusión de contidos en cursos e xornadas de formación.** Ademais destas actividades e equipamentos detallados arriba, os contidos sobre etnografía das Illas Atlánticas son tratados nos cursos e xornadas de formación relacionados co uso público e organizados e impartidos polo Parque Nacional, como o Curso de formación de guías ou as Xornadas formativas para profesionais do sector turístico. Así, o Parque Nacional non só considera os elementos etnográficos de importancia e interese para incluílos nas súas actividades propias, senón que o seu coñecemento se estima básico para todos aqueles que no desenvolvemento da súa actividade profesional vaian estar en contacto co público difundindo os valores do espazo protexido e contribuíndo a un mellor aproveitamento e organización da visita.

En conclusión, estes son algúns dos elementos e ferramentas que o Parque Nacional Marítimo Terrestre das Illas Atlánticas de Galicia emprega para divulgar os valores etnográficos e culturais das illas. Nalgúns casos, como se ve, a riqueza de elementos etnográficos é o vehículo que nos permite coñecer as múltiples realidades das illas, a súa biodiversidade, a variedade de ecosistemas, os feitos históricos relevantes, etc. Noutros casos, a etnografía convértese no tema principal ou exclusivo de folletos, rutas ou equipamentos. Todos eles reflicten igualmente a importancia que estes valores etnográficos e culturais teñen nas Illas Atlánticas dende diversas perspectivas: como elemento explicativo da evolución histórica da illa e testemuña do pasado, mais tamén como factor que explica e fai posible a paisaxe actual das illas, como patrimonio a conservar ou como actividade a incluír, integrar e regular nos plans de xestión do espazo protexido.

Elementos etnográficos que en definitiva forman unha parte indivisible dun todo que é ese espazo declarado Parque Nacional cuxa conservación considérase de interese xeral e que constitúen o patrimonio de todos nós.